

Füzi László

Mozgások, fejlődések, ütközések, átalakulások a huszadik században

Kiindulópontok

Az emberiség történetét az egyre gyorsuló fejlődés, vele párhuzamosan pedig a mindenkori világok szétesése jellemzi. Ez a kettős folyamat évezredekken keresztül érvényesült máig, s feltehetően a mindenkori jelenen keresztül hatolóan a jövőben is érvényesülni fog. Maga a folyamat feltehetően akkor kezdődött el, amikor a neolitikus közösségek a termelő gazdálkodás kialakításával és kényyszerével, hiszen az egyre növekvő létszámú családok fenntartása ezt követelte meg, megszakították a természet és az ember mából nézve harmonikusnak gondolt kapcsolatát, akkor, amikor ahogy Sümegei Pál írja, megkezdődött a Föld antropogén átalakításának időszaka: *„Ez a folyamat a Föld különböző területein eltérő időben következett be, gondoljunk csak a Vadnyugat 19. századi vagy a kevésbé ismert szibériai Vadkelet 19. és 20. századi meghódítására. A mezolitikus közösségek felmorzsolása ma is tart, mivel a mezolitikus közösségek ma is léteznek, bár elképesztő társadalmi nyomás alatt élnek, ebbe beleértve a fizikai megsemmisítésüket is.”*

Az egyes korszakok, akár századok önképét a történelemben elfoglalt helyükről ebben a folyamatban kell elhelyeznünk. Sümegei Pál idézett utalása mellett – *„a mezolitikus közösségek felmorzsolása ma is tart, mivel a mezolitikus közösségek ma is léteznek, bár elképesztő társadalmi nyomás alatt élnek, ebbe beleértve a fizikai megsemmisítésüket is”* – a huszadik századi történelemmel kapcsolatban emiatt kell megjegyeznünk, hogy ennek a századnak még mindig a hagyományos földművelő gazdálkodás felbomlása az egyik legfőbb jellemzője. Ebből a belátásból kiindulva a hagyományos paraszti gazdálkodás és gondolkodás vizsgálatakor, ezt a „vizsgálatot” az 1950-es évek elején a Heves megyei Átány községben végezték el, Fél Edit és Hofer Tamás számos fontos megállapítást tett. Egyrészt: a megkérdezettek, a hagyományos, de mostanra már pejoratív mellékzöngét is magában hordozó kifejezéssel élve írták, hogy a parasztnak a maguk munkáját keménynek, az erő megfeszítésével tettnek gondolták, tudatában voltak annak, hogy minden más, általuk megtapasztalt munkával szemben az ő munkájuk élethossziglan tart, nincsen benne szünet, ráadásul munkájuk eredménye az *„Isten tenyerében”* van, azaz sok benne a bizonytalanság. Másrészt viszont büszkének is voltak a paraszti voltukra: *„Mi vagyunk a föld népe», mondták, és úgy hitték, ők végzik az első és leg-*

fontosabb munkát: „»Mi forgatjuk a világ első kerekét, minden a mi kezünk munkájából él.«” Ehhez a mondathoz hozzátették: „Ezt a kijelentést egy egykori uradalmi bérestől, napszámosembertől jegyeztük föl, aki egész életében más földjén dolgozott. Bedécs Károly mint gazda így fogalmazott: »Énnekem a földműves élete szép. Miénk a föld első gyümölcse, a frissen fejt tejből mi iszunk először«. ... Ha az átányiak más emberekkel összehasonlítják magukat, úgy gondolják, úgy érzik, hogy az ő munkájuk valami teljes, egész. Kakas József mondta: »Az én kenyérem abból a búzából van, amit én vetettem.« Azzal a kenyérral, amit a saját búzából sütöttek, semmi más kenyér nem vetekedhet. Az önellátásnak, amely a gazdaság- és háztartásvitel minden mozzanatán áthúzódó elv, egyik fő összetevője a függetlenség tudata, egy olyan előny, ami minden más fölött áll. A gazda, aki egész életében »se egy szemet, se egy szálat nem hozott be az udvarára« (nem kellett se gabonát, se takarmányt vásárolnia), úgy érzi, ezt a függetlenséget érte el. De még a napszámosok és a részes aratók is bizonyos mértékű függetlenségre törekzenek, mikor legalábbis a kenyérgabonát egy évre kezük munkájával betereztik családjuknak.” Ezek az emberek a természettel való kapcsolatukban élték az életüket, hol kiszolgáltatva annak, hol pedig annak békéjét megélve.

Az „első”, azaz a szó szoros értelmében kenyeret adó munkának és a függetlenségnek ez a megbecsülése régi hagyományokra nyúlik vissza. A szerzőpáros idézi munkájában Berzeviczy Gergelynek az 1804-ben, a magyar parasztok jelleméről írt tanulmányát, s megjegyzi, hogy éles szemű megfigyeléseiből sok érvényes volt az 1950-es évek átányi parasztembereire is. Berzeviczy, mondják, kiemelte önérzetes önértékelésüket, miszerint ők végzik a legfontosabb munkát, ami az egész társadalmat eltartja, és „semmi megkülönböztetett tiszteletet nem mutatnak a magasabb állásúak képességeit és értelmét illetően, mert azt hiszik, ők ugyan képzettebbek, de nem okosabbak és hasznosabbak náluk”. Ha innét nézzük, akkor némi megkésetttség is mutatkozik az átányiak, s még annyi más település, tájegység, régió akkori, nyilvánvalóan a külső meghatározottságok által rájuk kényszerített életformájában. „Életformájuknak az a kerete, határa, amit az átányiak belülről, tervekkel és vállalkozói kísérletekkel végigtapogattak, és amelynek szilárdságáról, áthatolhatatlanságáról meggyőzhették őket csalódásaik és kudarcaik – kívülről is kimutatható mint történeti meghatározottság. Az átányiak életében valójában az egész magyar gazdasági élet és a magyar társadalom ellentmondásos helyzete tükröződik. Leegyszerűsítve, vázlatosan szólva, a magyarok későn, nagy behozni való elmaradások terhével kapcsolódtak be az iparosodás és városiasodás folyamatába. A fejletlen magyar városok és az ipar nem tudták befogadni a faluk népfölöslegét, a falusiak rákényszerültek, hogy elaprózott parcellákon, csekély tőkével, alacsony termelékenységgel folytassák apáik-nagyapáik hivatását, egy olyan korszakban, mikor összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségekkel rendelkező mezőgazdasági üzemek diktálták a világon az alacsony árakat” – írja ennek kapcsán a jeles szerzőpáros.

Valójában így kell érteni a szétbomlás huszadik századba behatoló évezredes folyamatát, az átányiak s más „társadalom alatti közösségek” önmaguk helyzetéhez kötődő értelmezését ebben az összefüggésben kell elhelyeznünk, s tudnunk kell, hogy a „felbomlásban” már ők is a sokadik lépcsőn helyezkednek el.

Tegyük az átányiak immáron az adott meghatározottságoiktól elszakított véleménye mellé a „polgárírónak” nevezett Márai Sándor töprengését – Márai köztu-

domásúlag a huszadik század egyik legnagyobb és legjelentősebb naplófolyamát hozta létre; nem csupán időben élte meg a „huszadik századot”, 1905-től 1989-ig, hanem térben is tapasztalta annak változatosságát, a kisebb, s megkésetttségében is nyugodt polgárvárostól a századvégi modern nagyvárosig, San Diegóig. Egyik naplójegyzetében, 1984-ben így írt: *„Az Orwell-féle szuperponyva címesztendeje. A jóslás eddig nem valósult meg, de helyében a mindennapos terrorizmus már itt van. Egy levélíró nosztalgikusan említi a XIX. századot, a békés haladás emlékeit. A század küszöbén érkeztem ide és ha visszagondolok életem első évtizedére, amikor a XIX. század még valóság volt, csak arra emlékezem, hogy a mindennapos élet elmondhatatlanul fáradtságosabb, primitívebb, egészségtelenebb volt, mint az átkozott XX. század, amikor emberek százmillióját ölték meg háborúkban és forradalmakban, de ugyanakkor a létezés emberibb volt a tömegek számára is, mint a XIX., vagy bármely előző században. És az életkor kétszerese, mint volt 150 év előtt. A XX. század első évtizede: a földgolyó lakossága kb. 1 milliárd ember volt, ennek a századnak végére minden valószínűség szerint 6 milliárd lesz. XIX. században az emberek büszkén hirdették, hogy már 80 nap alatt lehet körülutazni a Földet, ma 90 perc alatt. Apai nagybátyám 1849-ben meghalt »hazánk szerencsétlen viszonyai által elősegített bélyengülésben«, ma vakbélygulladásban csak a balek hal meg. »Jobb« volt a múlt században? Mi a jobb? Mindenesztül ma sokkal gyorsabban és tovább élünk.»*

A magam kérdéseinek megfogalmazása előtt idemásolok még egy véleményt, a történész John Lukacsét, aki a század egyik alapvető jellegzetességének a demokratizálódást tartotta, hozzátéve, hogy *„a demokrácia azon eredeti (és máig közös) eszméje, miszerint a demokratikus politizálás és a demokratikus társadalmak nyíltabbak, közvetlenebbek, egyszerűbbek a múlt rendjénél és társadalmainál, nem valósult meg. Az emberek és dolgok demokratikus rendje (vagy rendzavara) bonyolultabbá vált”*. Ennek a jelenségnek a magyarázatát az amerikai demokrácia sajátosságait számba vevő gondolkodó, Tocqueville gondolataihoz visszafordulva adta meg. Tocqueville azt írta, mondja John Lukacs, hogy *„míg az arisztokratikus korban a krónikások arra hajlottak, hogy szükségszerű, és gyakran felszínes túlzással ábrázolják bizonyos kiemelkedő személyiségek fontosságát, a beköszöntő demokratikus korban az csábítja őket, hogy általános eszmék (gazdasági és társadalmi okok) fontosságát és befolyását nagyítsák föl, miközben átsiklanak események és emberek összetettsége, valamint a szabad akarat létezése fölött”*.

Ha együtt, egymás mellett szemléljük ezeket a véleményeket, s kellőképpen általánosítjuk őket, tehát ha az átányiak minden mást megelőző *„első munkájában”* a még mindig a naturalishoz közelítő gazdálkodás jelenlétét, ha Márai Sándor naplóbejegyzésében, a *„korábbinál gyorsabban és tovább élünk”* kifejezésben az életminőség átalakulását és fejlődését, John Lukacs gondolatmenetében pedig a korábbinál *„bonyolultabb”* demokrácia térnyerését látjuk, s ha pár folyamatot mindenképpen megemlítünk, így a tömegesedést és a technicizálódást, bár ezekre Márai is utalt, akkor láthatjuk, hogy annyi más folyamat, tendencia, fejlődés és visszafejlődés, építés és pusztítás, elmondhatatlan mennyiségű politikai történéssor, felfedezés, számos emberi vonással bíró és minden emberi vonást nélkülöző átalakulás, forradalmak és ellenforradalmak, háborúk, korábban elképzelhetetlen pusztítások és potenciális pusztítások, szinte folytonos emberi

kiszolgáltatottságok, hatalmi tébolyok és demokratizálódások közepette milyen alapvető tendenciák jellemezték a huszadik századot. Az emberiség létszámának máskor nem tapasztalt rohamos és gyorsuló ütemű fejlődése mellett, ahhoz erősen kötődve folytatódott az „*első munkától*”, a földműveléstől való elszakadás szinte örök időkre visszanyúló folyamata, az ember pedig az életét segítő, soha addig nem tapasztalt „*kényelmi*” berendezkedéseket hozott létre a maga számára. A század végére a demokratizálódás a maga árnyfoltjaival és bonyolultságával a korábbiaknál általánosabb lett, a század egésze viszont újraértelmezte az egyén világban elfoglalt helyét, abban betöltött szerepét, miközben iszonyatos méretű pusztítások, soha nem látott méretű háborúk zajlottak le, tömeges méretekben teremtették meg a munkatáborokat, az ember pusztítása is gépiesen és tömegméretekben zajlott, közben pedig a világ a maga helyét kereső ember számára minden korábbinál bonyolultabbá és kiismerhetetlenebbé vált. Mindehhez pedig tegyük hozzá, hogy a század végén nem a megnyugvás következett, a világ nem kötött békét önmagával, hanem új fejlődési sorok indultak el, ezek, ha erről lehet így beszélni, egyrészt mintegy „*lezárták*” a huszadik századot, másrészt viszont – feltehetően – a változások és átalakulások soha nem tapasztalt méretű sorozatát alapozták meg.

Kötődés az előzményekhez

A huszadik században kiteljesedő gazdasági-technikai-társadalmi folyamatok értelemszerűen a megelőző történelmi szakaszokban bontakoztak ki. A valamikori „*első munka*”, a világ kerekének mozgatójaként elfogadott, az egész társadalom eltartójának hitt, s művelőjének a függetlenség tudatát biztosító földművelés természetesen csak sajátos történelmi szituációkban, vagy más gazdálkodási formákkal összevetve mutatkozhatott ennyire problémamentesnek, bomlása pedig gyakorlatilag kialakulása pillanatától, majd a termékfelesleg megjelenésétől elkezdődött, s lett alighanem az eddigi világtörténelem máig élő legáthatóbb folyamatává. A földművelés szétbomlásának ez a folytatódó és egyre gyorsuló folyamata kapcsolja a huszadik századot az öt megelőző századokhoz, s magához az újkorhoz, amikor ez a szétbomlás a más területeken is jelentkező egyre gyorsuló mozgást felvette. Minden évszázados, sőt évezredes maradandóság mellett a technikai fejlődés elemei a mezőgazdaságban is megjelentek, s itt is gyorsuló tempóban jelentek meg. A Fél Edit és Hofer Tamás által bemutatott átányiak életét körülfogó „*rend*”, hasonlóan más tájak gazdálkodóinak életkörülményeihez, nem a maguk hibájából, hanem a különböző „*körülállások*” uralkodó volta miatt megkésett volt. De a megkésetttség tudatosítása, sőt a különböző ritmusú „*sajátos fejlődések*” elfogadása mellett is azt kell mondanunk, hogy a földművelés egyre inkább a társadalmak életének háttérében zajlott, s még inkább úgy zajlik most, mert az előtérbe egyre inkább a felfedezések, forradalmak, technikai és tudományos újdonságok kerültek, velük együtt pedig ezeknek a társadalmi méretű és ugyancsak egyre gyorsabb ritmusú „*szétterülése*”, a társadalmak életébe való belekerülése.

A nyugati világnak a huszadik századhoz vezető átalakulása az újkorban kezdődött, ennek az átalakulásnak a motorja Anglia volt. „*Az 1688-as forradalom*

utáni Angliában kapcsolja össze az angol praktikus gondolkozás a tudomány inspirációit az étellel; a polgári fejlődésben az egy évszázaddal Európa más népei elé ugrott ország a parlamentális rendszertől a gépeken át a romantikus elvágyódásig s prousti sznobizmusig itt vet fel mindent, ami a XX. század derekáig az európai életre jellemző lesz” – írja nagy ívű tudománytörténeti áttekintésének megalapozásaként az író-gondolkodó Németh László. Németh egyébként, hogy a magunk gondolatmenetébe illesszük az ő gondolatait, a történelmet a folyton magasabb fokú egységek felé haladásnak tekintette, az újkorral kezdődő új nagyobb forma felé való haladás eszközének pedig a korszak egyre nagyobb teret kapó módszerét, az elemzést tartotta: „Az újkor története voltaképp a 16–17. század fordulóján kezdődik, ahol a természettudomány módszerei kialakulnak. Az újkor története nem is más, mint ennek a módszernek a behatolása művészet és élet különböző területeire, filozófiába, irodalomba, gyakorlati tudományokba stb., s a technikán át a mindennapi életbe is.” A történet ez, s persze más is: maga az élet, s mindazok a történések, amelyeket nem a tudomány-, illetve a gondolkodás-történet tárgykörébe, hanem magának a történelemnek a tárgykörébe szoktunk utalni. A különböző „tárgykörökbe” tartozó történések a történelmi mozgások ezer változatán keresztül érvényesülnek, ahogy Németh maga mondja, a szűk területen megjelent „új modell” csak nagyon lassan, s számos áttételen keresztül érvényesült, s hogy ezt a történelemben is lássuk, utalt arra, hogy az angol mintát átformálta a francia felvilágosodás, azt II. József szigetvilága, s miközben a polgárság kezdett ennek az új világnak a polgárává lenni, ez az új világ „a lakosság óriási többségéhez csak mint nyugtalanság ért le, s azok a démonok sem lelik a helyüket benne, melyeket a bűvészinas tudomány a technikával megidézett”. Csendek és viharok váltakoznak, a felülről irányított csendeket az angol ipari forradalom és a francia forradalom töri meg, a Szent Szövetség csendjét pedig a forradalmak és romantika, az új nemzetek kialakulása, miközben Nyugaton „a társadalom már mély átalakulásra készül”. A tizenkilencedik század vége már az érett kapitalizmusé, közvetlenül ez készíti elő a huszadik századot, de látnunk kell azt is, hogy ha csak ezzel az előkészítéssel számolnánk, akkor a huszadik század más lett volna, mint amivé valójában vált. Még mindig Németh áttekintésénél maradva: „1870-től csaknem egy fél századon át viszonylagos békét élvez a világ. A másik két történetcsináló erő mögül most már az érett kapitalizmus lép elő, az életet átgyúró találmányaival, szervezetével, mint uralkodó. A nyugati civilizáció most fut szét technikai fölényével, s rajzolja fel a gyarmatosítás durva plajbászával a Világcivilizáció kereteit.”

Ha a történelmi, társadalmi, gazdasági változások, átalakulások sorára való utalások után visszatérek az írásom elején felvett szálhoz, ahhoz a kérdéshez, hogy egy-egy időmetszetet tekintve a társadalom életében mekkora teret töltött be a hagyományos gazdálkodás, akkor Romsics Ignác adataira utalva azt kell mondanom, hogy a huszadik század elején ez a gazdálkodás még mindig meghatározó erővel bírt: „A huszadik század elejéig az emberek túlnyomó többsége falvakban lakott és élelemtermeléssel foglalkozott. Nagy részük olyan munkaeszközöket használt, amelyek a századok során alig változtak. A falusi közösségek rokonsági rendszerekből és azokon belül többgenerációs nagycsaládokból álltak.” Ez, ismét csak utalok rá, a szétbomlás hosszú folyamatába illeszkedett, volt, természetesen, ahol ez a folyamat már kiteljesedett, de volt, s ekkor még ez volt az általános, hogy szinte meg sem kezdődött.

Huszedik századi jelenségek

A Földnek a huszedik század elején – Romsics Ignác adatai szerint, a lehetőség szerint a későbbiekben is az ő adatait használom – 1,6 milliárd lakosa volt, így módosítani kell Márai egymilliárdos utalását. Bódületes növekedési arány ez, száz esztendő alatt majdhogynem négyszeres, s ennek a súlyát csak akkor tudjuk megbecsülni, ha tudjuk például, hogy a paleolitikumban több ezer vagy több tízezer esztendő kellett az emberiség létszámának a megduplázódásához, a mezolitikumban ez 500 vagy 1000 esztendő alatt történt meg, az ehhez hasonló adatok miatt beszélünk „a történelem gyorsulásáról” vagy a gyorsuló időről. (A mezolitikumban a Föld lakossága egyébként tízmillió körül lehetett – az adatok Sümegi Pál már idézett írásából származnak.)

A huszedik század elején minden tizedik ember, összesen 160 millió ember lakott városban, mindez a század végére a következőképpen változott: a Földnek 6 milliárd lakosa volt, s közülük minden második ember, tehát mintegy hárommilliárd ember lakott városban, ki az iparosodás és városiasodás természetes következményeként, ki pedig a szegénységtől menekülve, azt gondolva, hogy a város a legegységibb szintű létet könnyebben biztosítja, mint a falu. Mindezzel azonban csak a változások felgyorsulására és méretére szerettem volna utalni, s arra, hogy a hagyományos földművelő gazdálkodás ott, ahol a huszedik század változásai a maguk törvényei szerint mentek végbe, gyakorlatilag megszűnt, iparszerű mezőgazdasággá alakult át, a perifériákon, a fejlődésből kimaradt vagy éppenséggel háttérbe szorított területeken – ezeken a területeken ma mintegy kétmilliárd ember él, a mai emberiség egyharmada – viszont máig megőrződött vagy újratekertődött. (A történelemben számos magatartás megőrződik vagy újratekertődik, mindig a magatartásokat meghatározó körülmények következtében.) A változatok mérhetetlen gazdaságának tudomásulvétele mellett talán elmondható, hogy miután az újkor elindította a maga támadását a hagyományos gazdálkodás ellen, az a huszedik század végére gyakorlatilag megszűnt létezni. Ha az egyik oldalon a hagyományos gazdálkodás felbomlását tartjuk az újkor legjellemzőbb tulajdonságának, akkor elmondhatjuk, hogy a huszedik századdal az újkor is véget ért. Hasonló eredményre jutunk akkor is, ha a huszedik század gazdálkodását, társadalmi szerveződéseit, a lakosság számának növekedését (más kifejezéssel: a tömegesedést) előkészítő ipari forradalom felől szemléljük az újkor történetét, a huszedik század végére az ipari forradalom által megteremtett szerveződések helyére, minden továbbélő mozzanat ellenére, meghatározó módon az információs társadalom jelenségei lépnek, az újkor tehát a huszedik század végével így véget ér.

Magának az ipari forradalomnak több szakasza volt. Romsics Ignác írja áttekintésében: „A világgazdaság történetét a 18. század óta egyre gyorsuló technikai fejlődés és az ezen alapuló folytonos, ám egyenlőtlen növekedés jellemezte. Az ún. első ipari forradalom két legnagyobb vívmányának a gőz energiává alakítása és a vasgyártás tekinthető.” Ennek a két területnek a fejlődése átalakította a közlekedést, ezt a 19. század második felében a hírközlés átalakulása követte, majd a 19–20. század fordulóján „megjelent” a villamos áram, sokak szerint a 20. században ez gyakorolta

a legnagyobb hatást az emberek életére, aztán következett a robbanómotorok feltalálása, s így az autógyártás, majd következett a vegyipar fejlődése. Az így kialakuló tudományos-technikai-gazdasági háttér a lehető legszorosabban meghatározta a huszadik század történetét. Újdonságként jelent meg a tudományos-technikai forradalomnak a gyakorlattal való szinte azonnali összekapcsolódása. Nagy, áttekintő jellegű könyvében Eric Hobsbawm kellő erővel hangsúlyozza a századnak ezt a vonását. *„...a tudományosan megalapozott technika már a 19. századi polgári társadalomnak is alapeleme volt, bár a gyakorlatban az emberek nem tudták pontosan, mit is kezdjenek a tudományos elméletek eredményeivel. Legfeljebb az arra alkalmas eredményekből ideológiát csináltak: ez történt Newton felfedezéseivel a 18. században, Darwinéval a 19. században. Az emberi tevékenységek nagy részét azonban továbbra is a gyakorlat, a tapasztalat, a képességek és a józan ész irányította, így csupán a leginkább gyakorlatias technikai újítások kezdtek rendszeresen átszivárogni a mindennapokba. Ez volt a helyzet a földművelés, az építés és gyógyászat terén meg a legtöbb olyan tevékenységi körben, melyek az emberek szükségleteit elégítették ki. Valamikor a század utolsó harmadában a helyzet kezdett megváltozni...”*

Mindazok a tudományos-technikai változások, amelyekről eddig szó volt, sokban segítették számos huszadik századnak tudott jelenség kialakulását, nem egy esetben már a huszadik század előtt. Ha lehet így mondani, a hétköznapiság szintjén számos huszadik századnak tudott jelenség kialakult már a tizenkilencedik század utolsó harmadában. Jacques Barzun, a *Hajnaltól alkonyig* című, alcíme szerint a nyugati kultúra 500 évét vizsgáló monumentális könyvében hosszú száz oldalakat szentel annak a folyamatnak, amelynek során a „tizenkilencedik század” átalakult a „huszadik századdá”, ezeken a száz oldalakon belül pedig sűrű oldalakon írja le, hogy mit ismert az ember az 1885 és 1905 közötti két évtizedben abból, ami a huszadik század során már szinte körülvette, ismerete a központi fűtést, a cserélhető pengéjű borotvát, az elektromos kenyérpírtót, a varró- és mosogatógépet, az elektromos felvonót, a tárcsás telefonkészüléket, a lyukkártyás nyilvántartó rendszert, a kávéautomatát, a mozgóképet, a sztrip-tízt, a kiadói reklámot, a plázákat, a telefonlehallgatást, az utazási csekket, a rágógumit, a tömegtermelést és még rengeteg mást. Röviden, mondja Barzun, *„ezek voltak azok az évtizedek, amikor a hagyományt felváltotta a kényelem. A csomagolt, konyhakész élelmiszer és a háztartási gépek fölöslegessé tették a háztartási munka jelentős részét, de az életet nem könnyítették meg, sőt nemegyszer újabb terheket is jelentettek.”* Leírását olvasva az az érzésünk, hogy mindent ismertek már, még a reggelire való gabonapelyhet is, csak a mi kelet-közép-európai, másnak pedig más égtájhoz kötődő megkésettsége óriási, hisz mindezekhez csak ötven-száz éves késéssel jutottunk-jutottak hozzá (megkésettségünket ebben az esetben nem valamiféle védekezés eredményének tartom, hanem valóban megkésettségnek, egyébként sem kellett volna minden ellen védekezni). A másik érzésünk pedig az, hogy a huszadik század nem is a huszadik század szám szerinti kezdetével kezdődött, hanem jóval korábban, mondjuk, ezekkel az alapozó évtizedekkel, s hogy az új század teljes valójában a tizenkilencedik század második feléből nőtt ki – így akár az ún. „rövid huszadik század” felfogásával is vitába szállhatnánk, ha nem tudnánk, hogy ezzel a kifejezéssel a század meghatározó vonásait tisztán

magukban hordozó évtizedeket illették. A felsorolás mellett Barzun számos más fontos megállapítást tett, most nem rendszerezve csupán párat emelek ki az általa említettek közül: a Dreyfus-per kapcsán alakult ki az értelmiségi kifejezés máig érvényes jelentése, már a századfordulón megjelent a huszadik század egyik legsajátosabb jelensége, a tömeg („a tömegek felemelkedése háttérbe szorította az individuumot, amely természetesen továbbra is létezett, ám névtelenül; egyetlen atomként a hozzá hasonló milliók között”), s azt sem feledhetjük, hogy „a tömegember és a konformista intellectuel elleni nietzschei támadás az 1870-es és 80-as években folyt; abban az időben, amikor csúcspontra ért az ipar robbanásszerű fejlődése, a kapitalista vállalkozás kíméletlensége és az új erőre kapott imperialista terjeszkedés...”

Ha lehetséges ilyen leegyszerűsítés, akkor azt mondom, hogy a huszadik század alapjait meghatározó fejlődés az ipari forradalmon, s az azt követő, még inkább a tizenkilencedik század utolsó harmadára eső felfedezéseken nyugodott, a huszadik század légkörét meghatározó és a huszonegyedik század irányába mutató – mert létük már nem a közvetlen tapasztalatra alapozódott – tudományos elméletek pedig a huszadik század elején, a huszadik század elejétől születtek meg. Most folytatom azt, amit Hobsbawmtól korábban idéztem: „A birodalmak korában nemcsak a modern csúcstechnika szerepe körvonalazódott – gondoljunk az autóra, a repülésre, a rádióra és a filmre –, hanem a modern tudományos elméletek is: a relativitás, a kvantummechanika, a genetika. Ráadásul a tudomány legezoterikusabb és legforradalmibb felfedezései is azonnal átfordítódnak a technika nyelvére a drót nélküli távirótól a röntgensugarak orvosi felhasználásáig; mindkettő az 1890-es évek felfedezése volt. Miközben azonban a rövid 20. század tudományos eredményeinek csirái már 1914 előtt láthatóak voltak, és a 20. század későbbi nagy technikai vívmányai is már lényegében készen álltak, kétségtelen, hogy a tudomány a világon még sehol nem töltött be a mindennapokban nélkülözhetetlen szerepet.”

Ezekben a „rövid huszadik századot” közvetlenül megelőző években formálódott az új, huszadik századi világmodell, az előzőek után pedig már nem lehet azt mondani, hogy létezett a valamikor még ideálképként elképzelt nyugodt, kiegyensúlyozott, a fejlődés megvalósuló elvétől magabiztos, s a megismerés mindenható elvét valló tizenkilencedik század, de ha nem is létezett, akkor is azt kell mondani, hogy legalábbis a jelzett ideálkép akkor esett szét, amikor a maga számára kialakított világmodell megismerésének végére ért. Újabb nagy ívű, a világegyetem kialakulásával, kiterjedésével és mozgástörvényeivel foglalkozó munkájában Stephen Hawking leszögezi: „A XIX. század vége felé a tudósok közel érezték magukat a világ teljes leírásának megalkotásához. Úgy vélték, hogy a teret »éternek« nevezett, folytonos közeg tölti ki. A fénysugarakat és a rádiójeleket ezen éter hullámainak tartották, éppúgy, amint a hangot a levegőben terjedő nyomáshullámnak. ... A század végére azonban ellentmondások láttak napvilágot a mindent átható éter elméletét illetően. Arra számítottak, hogy a fény az éterhez képest állandó sebességgel halad, ezért ha mi magunk a fényvel megegyező irányban mozgunk az éterben, akkor a fény sebességét kisebbnek észleljük, míg ha az ellenkező irányban haladunk, akkor nagyobbak találjuk a fénysebességet.” A huszadik század elején – 1905-ben – Einstein kizárta az éter fogalmát, s elvetette az univerzális idő fogalmát is, rámutatva, hogy „mindennek és mindenkinek saját ideje van” (Hawking).

Az éter és az univerzális idő elvetése az abszolút nyugalom elvetésével járt együtt, a mozgás általánossága helyett a mozgás relativitása, viszonylagossága került előtérbe. Vele együtt pedig valami új, addig nem ismert jelenség mutatta meg magát, a viszonylagosság felismeréséből fakadó feszültségérzet. Lehet, hogy ennek megmutatkozásával kezdődött a huszadik század, ahogy azt a kortársak is megérezték, amikor felvetették, hogy ezzel az állítással az élet más területéről is eltűntek-e az abszolút viszonyítási pontok. Közben viszont ettől nem függetlenül, de nem is ezeket a jelenségeket tudatosítva más jelenségek is lezajlottak. Tolsztojról írott, máig kiaknázatlan könyvében Török Endre Tolsztoj egyik leírását idézi: *„Úgy vagyunk itt ezen a világon, mint egy vendégfogadóban, amelynek gazdája elrendezett mindent, amire nekünk, utasoknak szükségünk van, aztán elment, kioktatva bennünket, hogyan viselkedjünk ezen az ideiglenes szálláson. Van itt liszt, víz, fa, minden, ami kell, milyen eszközökön kell hát gondolkodnunk és mit kell kérnünk? Csak teljesítenünk kell azt, ami elő van írva. Ez a helyzet lelkivilágunkkal is: minden szükségest megkaptunk, és csak rajtunk áll a dolog... Amire szükségünk van, minden megadatott, ha követjük lelkiismeretünk útmutatását és Isten akaratát, ahogy az evangélium kifejezi.”* Ha ismerték, akkor a Tolsztoj által leírt történetet az életről és a vendégfogadóról feltehetően egyre kevesebben érezték a magukénak, a világ elrendezettségét is egyre kevesebben fogadták el, még kevésbé pedig azt, hogy az életet előírások, eleve elrendeltségek szerint éljük meg. Az élet új feszültségeket teremtett, s az emberek ezeket a feszültségeket akarták feloldani. A huszadik század alapvető fogalmait és történéseit értelmező kötetében John Lukacs hosszasan töpreng az első világháború kitörésének okain, végső soron arra a következtetésre jut, hogy bár sokakat meglepetésszerűen ért a háború kitörése, más szempontból viszont nem a háború kitörése jelentett meglepetést, hanem az, hogy nem korábban következett be, s nem is csak a diplomáciatörténet dokumentumai alapján mondja ezt, hanem a valamikori aranykor, a háború előtti évek árnyfoltjai alapján. Ahhoz a megállapításhoz, hogy *„az 1914 előtti világ nem tarthatott volna sokáig”*, hozzáteszi, hogy a *„polgári életforma már 1914 előtt megszűrkült, lendületét veszítette”*, s ebből következett, hogy *„sok fiatalember számára megkönnyebbülést jelentett a hadba vonulás”*. Természetesen számos összetevője volt az első világháború kitörésének, köztük a nagyhatalmi politika alakulása, s egy mélyebb jelenség, a népek, ahogy François Furet írja, *„minden osztályt beleértve, csak egy másfajta, nemzeti vagy nacionalista, ősibb alapokra visszanyúló rend okán adják rá áldásukat.”* Az emberek nagyjából azzal a meggyőződéssel indultak a harcmezőkre, hogy a nemzetüket szolgálják. Ezzel a gondolkodással ment a háborúba a már idézett Németh László édesapja, Németh József tanár úr is, aki családjával a trónörökös meggyilkolása után négy nappal indult el Velencébe, a századelő magyar középosztályának kedvelt kirándulóhelyére, s több mint három hét múlva, még mindig Velencében időzve olvasta Ausztria–Magyarország Szerbiához intézett ultimátumát, ekkor indultak haza, s július 28-án már a Keleti pályaudvaron búcsúzott el családjától, hogy csapatához utazzon. Azok közé tartozott, akiről Furet joggal írta: *„Azok a népek, amelyek beléptek az 1914-es háborúba, még nem azok a demokratikus népek voltak, amelyeket Benjamin Constant vagy Auguste Comte előre leírt, amelyek most itt élnek a szemünk*

előtt ebben a gazdag, század végi Európában, és az emberi életet helyezik mindenek fölé, a katonai szolgálékússéggel szemben a jólét örömeit, az önfeláldozás értelmetlen nagyságával szemben pedig a gazdagság hajszolását tekintik előnyben. Azok a katonák, akik 1914 augusztusában elindulnak, hogy megverekedjenek egymással, nem nagyon szeretik a háborút. De tisztelik, mint a nemzetek életétől elválaszthatatlan végzetet, és mint a bátorság és a hazafiság terepét, a polgári erény végső próbáját. Mi több, nincs olyan kényelmes civil életük, hogy eleve mint elviselhetetlent utasítsák el a katonalét kockázatait és szenvedéseit. Ezeket a parasztokat, kézműveseket, munkásokat, polgárokat az iskolában és otthon is hazafinak nevelték. Egy régi erkölcsi renchez tartoznak, amely a demokráciában is sok arisztokratikus vonást őrzött meg. A katonai hősiesség új igazolást talált a nemzet szolgálatában.” A számos esetben tizenkilencedik századi vonásokat őrző katonák, akik eszményeik szerint a tizenkilencedik századból indultak el, nem tudták, hogy a harctérre érve már a huszadik században találják magukat, meglehet, ezt még akkor sem látták be, amikor tengernyi szenvedés után hazatértek, miként Németh József is, s a maguk megőrzött, akkor múlt századi eszményeik szerint szerették volna továbbélni az életüket. Természetesen nem mindenki azzal a gondolkodással indult a háborúba, mint amilyennel Németh József, s a mellette állók, volt, akit az elszabadított nemzeti indulatok, így főképpen a nemzeti gyűlölet irányított, s volt, aki a háborúba sem tudott bevonulni, mint például Gulácsy Lajos, a megkésve felfedezett jelentős festő, aki – Németh Józsefhez hasonlóan – Velencében értesült a trónörökös meggyilkolásáról és a hadüzenetről. Félelme a besorozástól és a háborútól összeroppantotta, ettől a pillanattól kezdve már szinte egész későbbi életében a betegsége uralkodott rajta. Ahogy Németh József magatartását, úgy az ő sorsát is tarthatjuk jelképesnek, ahogy Ady Endre hihetetlenül tiszta világlátását is, noha akkor még kevesen gondolkodtak úgy, mint ő. Egyetlen versorát idézem *A Halál rokona* című versből: „Most a Mezőn mindenki vesz.” Azok viszont, akik a háborút kirobbantották, a 20. századi Európa egész történetét meghatározó útra léptek (François Furet), mert a századon a későbbiekben évtizedekig az első világháborúban felszínre törő erők uralkodtak.

A tömeg

Az első világháború így nem csupán a „rövid huszadik századot” nyitotta meg, magához rántva a történések irányítását, hiszen lezárulása, a pusztítás mértéktelenné növesztése, a társadalmi megoldatlanságok hosszú sora, nem beszélve a térképátrajzolások beláthatatlan hatásáról újabb konfliktusokat vetített előre – hanem a „huszadik századiság” jellemzőiből is felszínre hozott jó párat. Számnak és tömegnek tekintette az embert – az a földműves, polgár, tanár, aki korábban nagy pontossággal építette fel az életét, a harctéren már csupán egyetlen pont volt a hatalmas embertengerben. Ugyancsak a tömegszerűsége utal az első, majd pedig a második világháború halottainak száma, a két háborúban 60 millió ember halt meg, az első világháború lezárulása utáni időszak pedig, a háború visszaütéseként, ahogy a gyilkolási ösztön is továbbélt a háborút megjárt emberekben, de más összefüggések alapján is,

megjeleníti a huszadik század talán legjellemzőbb jelenségét, a tömeget. Még mindig François Furet-t idézem: „A politika terepére vezetik be a tömegek hatalmát, amelytől az általános választójog kapcsán, ami pedig nem is jelentett akkora veszélyt – a 19. század liberálisai egyfolytában rettegtek. Most pedig ott találkoznak vele, ahol nem számítottak rá: azoknak az állampolgároknak a millióinál, akiket nem egy jog magányos gyakorlása, hanem a katonai szolgasors közös szerencsétlensége egyesít.”

José Ortega y Gasset *A tömegek lázadása* című nagy jelentőségű munkájában a „tömeg” alkotójának az átlagembert tartotta, amennyiben az átlagember nem rendelkezik sajátos kvalifikációval. A tömeg megjelenését történeti jelenségnek tudta, így a tömegesség megjelenése az egyén számára kivédhetetlennek tűnik. „...azt csak a »szellemi« tunyaságban szenvedő progresszizmus feltételezi, hogy a történelem előrehaladásával egyre nő az ember tere, hogy sajátos individuum legyen. Ugyan: a történelem ezen a szinten telis-tele van visszalépéssel, s meglehet, hogy a jelenlegi életstruktúra kimondottan lehetetlenné teszi, hogy az ember egyénként éljen” – mondja ennek kapcsán, a tömeg megjelenését a liberális demokráciából, a tudományos kutatás fejlődéséből és az iparosodásból vezeti le, pszichológiai jellemzőjének pedig a személyiség korlátlan kiterjesztését és a „gondtalan lét” megteremtése iránti teljes hálátlanságot tartja. Ugyancsak fontos sajátosság, hogy a tömeg a huszadik század során megteremti a maga kultúráját. A magaskultúrától eltérő populáris kultúra minden időszakban létezett, győzelemre azonban a huszadik század előtt soha nem tört. Ekkorra uralkodóvá vált, még a magaskultúra transzcendens vonásait is negligálta, ráadásul a társadalomban immáron a tömegkultúra teremtett közös értelmezési tereket, hiszen a maga szakterületét kivéve mindenki a tömegkultúrával tartott-tart kapcsolatot. Ebben a vonatkozásban a tömeg léte természetesen érint erkölcsi-magatartásbeli-tudásbeli kérdéseket is. Babits ezt pontosan érzékeltette *Az írástudók árulása* című tanulmányában: „Ahol a kultúra értékmérőjét nem a Szellemiség adja, hanem az életesség princípiumai, a harcok Tett s az ösztönök ereje és primitívsége: ott bizonyára nem logikus az író, ha csekély megbecsültetéséről panaszkodik. Ott a Kornak van igaza, mely őt detronizálja a magaslatról, hova előző századok állították, s helyébe az Aviatikust, a Bokszbajnokot vagy legföllebb még a néger táncosnőt helyezi.” (A tömeg megjelenése és jelensége természetesen sokakat foglalkoztatott, ahogyan sokan vissza is léptek a jelenség elemzésétől, egyfajta arisztokratizmussal vádolva meg azokat, akik ezt a kérdést egyáltalán felvetették. A szembenézést az 1949 utáni hivatalos magyar könyvkiadás is elkerülte, amikor nyilvánvalóan cenzurális okok miatt, ezeknek a mélyén nagyon pontos önismeret húzódott meg, nem jelentette meg Ortega könyvét. Önmagában minden ilyen elutasítás külön jelenségkört takar, a szembenézés hiányából fakadó veszteségre Ortega gondolatmenetének eredetisége mellett Barzun kijelentése is utal akkor, amikor a huszadik század egyik legjelentősebb gondolkodójaként mutatja be Ortégát. „A kor legfelkészültebb és leglényeglátóbb elemzője a század derekán halt meg, de a művészetéről, oktatásról, a pszichológiáról vagy a társadalomelméletről alkotott nézetei már felvázolták a következő század vonásait. Halála óta nem sokat hivatkoznak munkáira, ez azonban nem jelenti azt, hogy életművének értékelése nyugvópontonra ért volna.”)

Elemzésében Ortega külön foglalkozott az állammal, az állam és a tömeg kapcsolatával. A tömeg magáénak tekinti az államot, így minden alkotó kisebbséget megsemmisít – mondja. *„Végzetes eredményt fog szülni ez a törekvés – olvashatjuk. – Az állami közbeavatkozás lépten-nyomon meg fogja gátolni a társadalom természetes mozgását; semmilyen új mag nem hozhat majd gyümölcsöt. A társadalomnak az államért kell majd élnie; az embernek pedig a kormány gépezetéért.”* Valóban, a tömeg megjelenése teljes egészében megváltoztatta a társadalmakat, Ortega például kortársként is pontosan mutatta ki a bolsevizmusban és a fasizmusban a tömegember jelenlétét, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ezeknek a mozgalmaknak az elmúltával a tömeglét problematikája megszűnt volna. Viszont jelenti azt, hogy az első világháborút követő társadalmi-politikai-ideológiai törekvésekben, így az olasz fasizmusban, a német nemzetiszocializmusban és az orosz bolsevizmusban ott találjuk a tömegek jelenlétével a világháborúra való visszautalást. *„Az 1914-es háború a 20. század történelmében éppolyan viszonyítási pont, mint a 19. századéban a francia forradalom. Közvetlenül belőle indultak ki azok az események és mozgalmak, amelyek az Élie Halévy által 1936-ban emlegetett három »zsarnoksághoz« vezettek. A kronológia elbeszéli ezt a maga módján, hiszen Lenin 1917-ben veszi át a hatalmat, Mussolini 1922-ben, míg Hitler kudarcot vall 1923-ban, de tíz év múlva sikerrel jár. És azt is sejteti, hogy a korszak szenvedélyei közt, amelyeket ezek a korábban ismeretlen rendszerek keltettek fel, volt egyfajta közösség, és a szenvedélyek jelentették a hajtóerőt abban a folyamatban, amelynek során az egykori katonák politikai mozgalmából kinőtt az egyetlen párt kizárólagos uralma”* – írja ennek kapcsán Furet, aki később még ezt is megjegyzi: *„A belső politikai harcokból eltűnt az az erkölcsökben és intézményekben létező szabálygyűttes, amely a 19. századi Európában a módszereiket szabályozta. ... A doktréner fordulattal egy időben – hiszen a bolsevizmus is, a fasizmus is doktrína – az európai politika egyúttal mind primitívebbé is válik; mindenekelőtt azért, mert az eszméket hitekké változtatja át; aztán, mert ehhez minden eszköz megfelelő számára, kezdve a csalással és a polgári erény rangjára emelt gyilkossággal.”* A tömegek jelenlétéhez itt kapcsolódik a francia forradalom *„félresiklásában”* megfigyelhető mozzanat, az erőszak öncélúvá emelése. *„Ha a pillanatnyi forradalmi erőszak kedvet csinál a győzteseknek az erőszak állandósítására és olyan célok kitűzésére, amelyeket már nemcsak a hatalmasokkal, hanem az egész társadalommal szemben gyakorolt állandó erőszakkal lehet csak megvalósítani, és akkor sem tartósítani, akkor attól a pillanattól kezdve a forradalmi erőszak már nem forradalom, hanem egy új zsarnokságot készít elő, és nem termékeny, hanem a társadalmat beláthatatlan félelemmel eltöltő jellegű”* – mondja éles logikával *Az európai társadalomfejlődés értelme* című nagymonológiájában Bibó István. Ha a tömeg és az eszközrendszer mellett a célképzetek is kialakulnak, erre már Tzevan Todorov utal, akkor zárt politikai ideológiák teremődnek: *„A francia forradalomnak nincs szüksége szcientista igazolásra, hogy törvényesítse a terrort – mondja ennek kapcsán Todorov. – Ugyanakkor egy bizonyos időtől kezdve összekapcsolódnak az elemek, amelyek mindaddig elkülönülten léteznek: a forradalmi eszme, amely feltételezi az erőszak alkalmazásának lehetőségét; a millenarista álom, hogy itt és most teremtsük meg a földi Paradicsomot; végül a szcientista doktrína, mely szerint kéznyújtásnyira van az emberi faj teljes megismerése. Ez a totalitárius ideológia megszületésének pillanata.”*

A század mélypontjai

Nem írhatok itt részletesen a fasizmusról, a nemzetiszocializmusról és a bolsevizmusról, így azokról az okokról sem, amelyek a megjelenésükhöz vezettek, sajátos dinamikájú, egymást feltételező és egymást negligáló kapcsolathálójukat sem elemezhetem, azt az akarnokságot sem, amellyel vezetőik, sőt maguk a mozgalmak hatalomra jutottak, s nem szólhatok az egyes mozgalmak belső történeteiről, a mozgalmakon belüli csatározásokról, leszámolásokról, megsemmisítésekről, arról sem, hogy hatalomra kerülve az államélet terén milyen erőszakos intézményeket teremtettek meg egészen a különböző táborokig és a népiirtásig, s arról sem, hogy a mozgalmakat megteremtő társadalmi és nemzeti feszültségek végső soron az egész világot magával ragadó háborúhoz vezettek. Auschwitz megkerülhetetlen és mindig értelmezendő jelképpé vált. Kertész Imre az Auschwitz-jelenséget a tömegtársadalom létéből vezeti le – ahogy erre a példákat a maga Kertész Imre-szótárában Földényi F. László felsorakoztatja: *„Kertész elutasítja azt a közkeletű álláspontot, miszerint Auschwitzra nincsen magyarázat... Ahogyan egy interjúban mondja: »A modern tömegtársadalom mélyén ott rejlik Auschwitz lehetősége, mert ennek a társadalomnak az emberét nem kötik vallási értékek és erkölcsi mértékek«*”. (Kertész a maga sors- és sorstalanság-fogalmát is a totalitárius rendszerek következményeként alakította ki.) A bolsevizmus kialakulására és hatalomra kerülésére próbálnak racionális magyarázatot adni, mondván, hogy az elmaradottságból a felülről erős kézzel gyakorolt hatalom ragadhatta csak ki a hatalmas Oroszországot, s az orosz – tágabban: a keleti – társadalomban volt hagyománya az erőszaknak, a sztálini rendszer működtetése viszont elképzelhetetlen lett volna, ha nem állt volna rendelkezésre a tömeg és az eltorzult forradalmi eszme. Utólag hajlamosak vagyunk a súlyos történelmi események megvalósításában túlzott tudatosságot látni, az igazság viszont az, hogy Lenin gondolkodása és az orosz forradalom mozgása a hatalom megragadásán és megtartásán túl nélkülözte a hosszabb távú célképzeteket. Kiindulópontként adott volt a tömeg és az erőszak, a *„szocialista forradalmat”* megelőző *„forradalmi helyzet”* viszont aligha, ezt követően a forradalom pedig már önmagát teremtette, úgy, ahogy a történéseket ma már ismerjük. Újabban felteszik a kérdést, hogy a cári birodalom átalakult volna-e tőkés birodalommá, a történelem azonban ennek a kérdésnek a megválaszolására nem hagyott időt. Így minden gazdasági eredmény hatalmas emberi és anyagi áldozatok árán jöhetett csak létre, s ez utólag is megkérdőjelezi az eredményeket. A *„forradalom exportálása”*, valójában a szocialista berendezkedés határainak áthelyezése, ún. szocialista államok létrehozása még ennél is több kérdőjelet rakat ki velünk, hiszen kedvezőbb történelmi körülmények között ezek az államok képesek lehettek volna jóval békésebb és eredményesebb fejlődésre. A tömegek pusztítása terén a második világháború minden korábbit felülmúlt, ráadásként pedig előhívta azt a fegyvert is, amelynek későbbi leszármazottjai már a Föld teljes lakosságának elpusztítását is lehetővé teszik. Az atomfegyver és későbbi utódai a sajátos *„huszadik századi”* jelenségsorba illeszkednek, az idetartozó jelenségek a közvetlen tapasztalat útján már nem érthetők meg.

A század második fele

A második világháborút követő átrendeződés, a szocialista világrendszer kialakulása (a szocialista berendezkedés exportálása a Szovjetunió kivételre), a gyarmati rendszer újabb szakadási hulláma, a hidegháború és a „falak” megjelenése után a Nyugat a jóléti társadalmak kialakításával minden korábbinál nagyobb csábító erővel bírt a világ többi része előtt. A másik oldalon viszont a versenyképtelenségből származó lemaradás fokozatosan a szocialista berendezkedés ellen hangolta azokat is, akik kezdetben hittek ebben a rendszerben. Számos kísérlet irányult ennek a berendezkedésnek a felszámolására, közöttük az első helyen a magyar '56 áll, megkéssett, tiszta, az alapvető erkölcsi kérdéseket felvető forradalomként, aki a tizenkilencedik század és a huszadik század közötti különbözőséget akarja tanulmányozni, annak a forradalom tisztaságát és a vele szembe forduló mély erkölcstelenségét kell látnia, aztán következett a hatvanas évek nagy mozgalma a cseheknél, végül pedig a Szolidaritás Lengyelországban. Túl a szocialista berendezkedéssel szembe forduló mozgalmakon, 1968 összetett jelenségével találjuk szemben magunkat. A szocialista rendszert végül a fogyasztás vágya és modernizációs kényszer bomlasztotta szét, a szétbomlás utáni évtized, a huszadik század utolsó évtizede a mából nézve a béke évtizedének tűnik, akárcsak az első világháború előtti utolsó évtized, hogy a huszonegyedik századba lépve ismét ugrásszerű átalakulások következzenek.

A jóléti társadalmak kialakulása a Nyugat belső fejlődéséből következett, de annak a tapasztalatából is, hogy a második világháború kiobbantó okai között ott volt a szegénység is. Végso soron ezek a társadalmak példaként álltak a világ többi, szegényebb része előtt, s a század utolsó évtizedeiben példaként szolgáltak más társadalmak számára. A történész Eric Hobsbawm a maga latin-amerikai tapasztalatai alapján írta, más régiók mozgásait is idekapcsolva: *„Mint a biológus Darwin számára, nekem, a történésznek Latin-Amerika felfedezése nem regionális, hanem általános jelentőségű volt. A történelmi változások laboratóriumát láttam benne, ahol a folyamatok jelentősen különböznek attól, amire számítottunk; ez a kontinens arra szolgált, hogy a konvencionális igazságokat megingassa. A történelmi fejlődés itt egy expresszvonat sebességével zajlott, és a történések jó negyven-ötven év alatt lezajlottak a szemünk előtt. Láttuk a fákat kidöntő első fejszecsapást, aztán az erdő helyén gazdaság vagy ranch jött létre, s végül szemtanúi lehettünk, hogy a parasztság mint osztály kihalt; a kontinens kezdetben gabonát exportált a világpiacra, majd az ágazat lehanyatlott. Láttuk az óriásira felduzzadt nagyvárosok, például São Paulo kialakulását, ahol az ember a bevándorló népesség olyan kevercsével találkozott, ami még New Yorkban is elképzelhetetlen... Ez a kontinens kétségtelenül átformálta a világ többi részének történetéről kialakult elképzeléseimet – elsősorban azzal, hogy feloldotta a »fejlett« és a »harmadik világbeli« országok közötti határokat, a jelent és a történelmi múltat elválasztó vonalakat.”* A felgyorsult fejlődés előtt egy nyugodt évtized, vagy csak pár év: a legendás hatvanas évek – mint az első világháború után a húszas éveket magába foglaló évtized. A fejlődési kényszer aztán az alkalmazkodásra képtelen szocialista tábor is szétbomlasztja.

Ha a mostani időszaknak a távlatából tekintünk vissza a huszadik századra, akkor azt látjuk, hogy ez a század a maga technikai világát az elvárható szinten

nem tudta „szétteríteni” a világban, ahogyan ez a mostani időszak sem számolja fel a tömeget, nem teríti szét a „fejlődést”, hanem új kizárásokat hoz létre, feltehetően azért, mert ilyen elvont feladatok a különböző időszyakok előtt nem is mutatkoznak meg. Ez a század ugyanúgy „belekeveredett” a történések sorába, mint az előző századok, s azt is mondanám, hogy embertelenebb volt az előző századoknál, ha az ilyen összehasonlítások nem lennének történelmietlenek. Az, amit a technika és tudomány területén „fejlődésnek”, „haladásnak” szoktunk nevezni, ezeken az embertelen buktatókon keresztül érvényesült, s ez hatott vissza az ember életére. De az árnyoldalak még itt is jelen vannak, Barzun joggal jegyzi meg: *„...mind a tudomány, mind pedig a technika elveszítette egykori megszentelt emelkedettségét. Egy tekintélyes szakértői csoport korunk nyavalyáinak legfőbb okaként e kettő közös – és roppant eredményes – erőfeszítéseit jelölte meg. A racionálisnak és mechanikusnak túlságosan sok vetülete bizonyul spirituálisan rombolónak. A mindenütt jelenlévő számok, szakkifejezések és fogalmak, a (helytálló vagy hibás) tudományos konstrukciók és formulák uralma a börtönbe zártság légkörét teremti meg. A színes sokféleség hiánya, a szabad idő elvesztése, a természetes, eredeti, feldolgozatlan – nem gyártott – dolgok eltűnése lehetetlenné teszi az egyszerű, tiszta életörömet.”*

A huszadik század egyértelműen Amerika százada volt, az első világháborúban és a második világháborúban felvállalt, s meghatározónak bizonyuló szerepe azonban csak segítette nyertes pozíciójának megtalálásában, végső soron az általa képviselt világ szétterüléséhez munkatempója és felvállalt eszményei vezették el. Az élet általa kialakított kereteit azonban sokan kritizálják, John Lukacs *„ennek a kavargó és mobilis civilizációnak”* a *„durva közönségességét”* emelte ki, az Ortega hangján megszólaló Barzun pedig így ír: *„A munka immár nem képes kielégíteni a szellem igényeit, mert eredménye a legtöbb esetben nem kész produktum, csak résztermék, nagy tömegek foglalkoznak tényleges, manuális tevékenység helyett papírmunkával, s végeznek még megfoghatatlanabb, az interneten megosztott vagy elektronikus levelezésben kimerülő feladatokat. Jutalmazatlan és lélekölő kulimunkák ezek, amelyeknél még az egykori gyárak futószalagjánál végzett robot is üdítőbb lehetett – ezekhez képest a szórakoztatóipar kínálata színes és eleven, s az erőszak és nemiség kendőzetlen bemutatása felvillanyozza az eltompult érzékeket.”*

Az újabb század felé

A huszadik század utolsó harmadában már megjelentek a következő évtizedek információs társadalmának alapelemei. Az időszak jelképe a számítógép, ennek működése már a közvetlen tapasztalaton túli világban zajlik, az információs forradalom pedig a mikroelektronika, a számítástechnika, a telekommunikáció és a műsorszórás, valamint Castells szerint a génsebészet területét érinti. Ahogy Manuel Castells, ezen az időszak történéseinek rendszert alkotó leírója mondja, az információs társadalom kialakulása *„legalább olyan nagyszágrendű történelmi esemény, mint a gazdaság, a társadalom és a kultúra anyagi bázisában újabb diszkontinuitás keletkezett.”* Jegyezzük meg, ahogy az ipari forradalom elősegítette, úgy az információs forradalom is elősegíti a tőke újabb, a korábbiaknál nagyobb méretű koncentrációit, így a korábbiaknál élesebb társadalmi szakadékok alakulnak ki.

Castells idézi Raymond Barglow gondolatát, mely szerint a hálózatosodás és az információs rendszerek gyarapítják a szerveződés és az integráció érdekében működő emberi erőket, ugyanakkor pedig felbomlasztják az önálló, független személyiség hagyományos eszméjét – ebben a jelenségben nem nehéz észrevennünk a hagyományos világ rendje által biztosított egyéni függetlenség végleges felszámolódását. *„A mechanikai technológiák történelmi jelentőségű felváltása az információs technológiákkal hozzájárul a függetlenség és az önállóság eszméinek kikezdéséhez, amelyek azóta, hogy az egyéni identitás fogalmát a görög filozófusok több mint kétezer évvel ezelőtt kidolgozták, mind a mai napig annak ideológiai gyökerét alkotják. Röviden, a technológia éppen azt a világszemléletet segít lerombolni, amelynek kialakulását a múltban előmozdította.”* Az információs társadalom létrejötté már csak ezért is feszültségekkel jár együtt, s azért is, mert új kirekesztődéseket teremt: *„Amikor a Hálózat kikapcsolja az Ént, akkor az egyéni vagy kollektív Én globális szemlélet nélkül építi fel céljait: az elszakadás folyamata kölcsönössé válik, mivel a kirekesztettek visszautasítják a strukturálisan meghatározott hatalom és társadalmi kirekesztés egyoldalú logikáját. Ez a kirekesztők kirekesztésének folyamata, logikája.”* Az információs társadalom minden mozaikja átalakítja az ipari forradalom által megteremtett, s a huszadik században szerephez jutó berendezkedést. A termelésben a tömegtermelés helyére az egyéni igényeket is figyelembe vevő szervezett termelés lépett (a „fordizmus” helyére a „toyotizmus”), a tömegtársadalom tagolt, „szegmentált” társadalommá alakul át, miközben a tömegesség megőrződik, súlyos távolságokat és feszültségeket állítva a társadalmi élet színterei és a színterek lakói közé. A színterek száma is folyton növekszik, ahogy Fekete J. József írja, egy jól körülhatárolható színtér, a vajdasági magyar szellemi élet terének tíz éven belüli változásait elemelve: *„Megszámálhatatlan részszíntér alakul az átlátható színhely-egész után. A különböző részszínterek más és más magatartást követelnek szereplőiktől, ez az egyén identitását is kikezdi.”* Az élet minden szintjén megjelentek a hálózatok, s így a hálózaton kívüliek is, akik létezésük alapját veszítik el kívülről kerülésükkel, a városok térszerveződése is átalakul, ráadásaként megjelennek a megapoliszok – legjelentősebb változásként pedig, miként azt Manuel Castells levezeti, átalakul a tér és az idő materiális alapja: *„A domináns funkciók az áramlások teréhez tartozó hálózatokban szerveződnek, amely világszerte összeköti őket, miközben az egyre izoláltabb, egymástól elszakított helyszínekből összetevődő helyek többrétegű terében az alárendelt funkciók, az emberekkel együtt, fragmentálódnak. Úgy tűnik, az áramlások terének hálózataiban a múltat és a jövőt magában foglaló idő tagadásának eredményeként időtlen idő jön létre.”* Ez az időtlen idő metaidő, ebben az időben találkozik egymással az egyazon hálózathoz tartozó, különböző terekben élők különböző ideje, s válik közös cselekvési idővé, ezért tagadja a valóságos időt, így a múltat és jövőt is.

A jelen új jelenségei

Nem történelmet írok, mert nem vagyok történész, s azért sem írok történelmet, mert a teljes történetet elmondó nagy narratíva lehetősége eltűnt, ahogy Gyáni Gábor mondja, nem a történet, hanem a történeteink elmondásának időszakát éljük, s bár rendkívül szeretem a téma teljes feldolgozását sejtető *„mindentudó”*

könyvek olvasását – mindez azonban szinte csak az indok keresésének tűnik ahhoz, hogy miért is nem törekszem a „szakszerű történész” illúziójának felkeltésére. Azért, mert a történelem, mondjuk így, a „huszadik század” kérdései mellett korunk jelenségei is foglalkoztatnak, voltaképpen az onnét ide vezető, s az innét oda visszautaló jelenségeket szeretném körüljárni mindenféle teljességre törekvés nélkül, most csupán a kapaszkodókat és a háttérret keresem ahhoz, amiről beszélni szeretnék. Ez a keresés nehéz feladat, hiszen korunk önmagában nélkülözi a történetiséget. A múlt, először a múlt, aztán pedig a jövő is, kikerült a mai élet színteréből, a mai társadalmi mozgások minden vonatkozásukban a jelenre, amint láttuk, egyfajta virtuális jelenre irányulnak. Akkor, amikor Sándor Iván összefoglalta a mi életünkben (tehát egyetlen nemzedék életén belül bekövetkezett) változások utáni időszak, az utániség időszakának jellemzőit, a következőket mondta: *„...a tradicionális európai értékektől való eltávolodás, a felszámolódásaik, a hozzájuk tartozó, belőlük sarjadt olyan fogalmak átváltozásának mindennapisága, mint a szabadság, a demokrácia, a szellem (1.); a valóság képeinek a szimuláció képeivel való behelyettesítődéseinek »természetes« mindennapisága (2.); a bármilyen területen kiverejtékezett új érvényes felismerésének követhetetlen sebességgel való érvénytelenné válásának mindennapisága (3).”* A mostani társadalmi mozgásokban minden a jelenre irányul, s ha belegondolunk abba, hogy hosszú évszázadokon keresztül a történelem, s a történelemben megmutatkozó meghatározottságok irányították az ember életét, akkor a belőle való kilépés akár a lehetőségek megragadásának kényszereként is megmutatkozhat – ami rendjén lenne akkor, ha a történelemtől való eltávolodással egyben a történelmi körülmények meghatározó erejétől is elszakadhatnánk, ám úgy tűnik, ez eddig mégsem következett be. Az értékek mostani átértékelését „elvégző” hatalmas erejű folyamathoz hasonló a most tapasztalt gyorsasággal aligha ment végbe a történelemben, mégpedig nem felülről hirdetve, tűzzel-vasal végrehajtva, ideológiák által kísérve, hanem a mindennapi életből feltörve. Ez a változás logikusan következik a világnak a technika hatalma alá kerüléséből, a racionalizálódásból és a technicalizálódásból. Max Weber ennek kapcsán a világ „varázslat alóli feloldódásáról” írt, Hans Belting pedig, aki a művészettörténet vége kifejezést bevezette, a művészet szükségletének eltűnéséről: *„A művészet makacs módon kötődik a magát személyesen kifejező művészhez, és épp így kapcsolódik a szemlélőhöz, akiben személyes benyomást kelt. A művészet tehát titokban a technika ellenfele, amelynek fő értelme abban áll, hogy használat közben működik, és információi nem az alkotóra, hanem a használóra vonatkoznak. Ezért a technikában már eleve közömbösség rejlik a művészetben mindenkor tükröződő ember- és világkép iránt. Sarkosan fogalmazva, a technika nem a létező világot értelmezi, hanem létrehoz egy technikai világot, amely ma – mindenekelőtt a médiumokban – következetesen a látszat világa, amelyben minden fizikai és térbeli valóság megszűnik.”*

A mostani változássornak azonban nem csupán az a jellemzője, hogy a jelen idejű alkotás és a világ között áthatolhatatlan fal teremődik, hanem az is, s ez tűnik fontosabbnak, hogy az Én belső világától elindulva, a családon, a kisebb közösségeken keresztül a nemzetig az élet minden területét érinti, ráadásul úgy, hogy az ember ismételten ellentéppárokkal találja szemben magát, s saját identitásának megteremtése során, az Éntől a közösség különböző szintjeiig vezető

valamennyi lépcsőfokon csapdákkal találkozhat, hiszen az egyszerű és áttekinthető képletek teljesen eltűntek. Ahogy Castells írja: „A demokratikus állam s a tőke és munka társadalmi szerződése köré épült civil társadalom intézményei és szervezetei nagyjából üres kagylóhéjakká váltak, s a legtöbb társadalomban egyre kevésbé állnak összefüggésben az emberek életével és értékeivel.” Azt jelenti ez, hogy az ún. legitimáló identitások eltűnnek a társadalmakból, az identitás igénye nélkül létező társadalmakban a valamikor identitást teremtő jelenségek köré fundamentalista értelmezés épül. Kérdéses, hogy a jövő társadalmában szereplők ilyen körülmények között milyen identitásokat, egyáltalán: milyen identitásszervező csomópontokat teremtenek a maguk számára. Talán utalnom sem kell arra, hogy mind az identitások hiánya, mind pedig a fundamentális gondolkodás térnyerése hatalmas társadalmi veszélyeket rejt magában. Az előbb mondottakból következően szétesőben van a történetiség tudata, családi-közösségi szinten és társadalmi szinten is. A hagyományos, több nemzedéket magukba foglaló családok helyett a történetiség tudata legfőképpen két nemzedékre terjed majd ki – lévén, hogy a családok tagjait országrészek vagy országok választják majd el egymástól; ezzel párhuzamosan a nemzetállami keretek is erodálódnak a nemzetnél nagyobb formációk kialakulásával, illetve a hagyományos államhatárokon átnyúló régiók kialakulásával. A tradicionális társadalmakban a névadás folytonossága a közösségben való létezés folytonosságát, a létezés folytonosságába vetett hitet fejezte ki, mára ez szinte természetszerűen eltűnt. A történetiség tudatának szétesése nem azonos a Fukuyama által emblematisztikus fogalomként emelt *történelem végével*. Az, amit az általa használt fogalom magába sűrít, szebb reményeim szerint a másik parton volt található, ám feltehetően nem is létezik. A mi életünkre az általa használt kifejezések közül a „nagy szétbomlás” tűnik jellemzőnek, feltehetően azért, mert bármennyire is gyors és sokakat magával ragadó a mostani változások sorozata, minden elemét a korábban megismert jelenségekhez viszonyítjuk, legalábbis azok, akik még őrzik magukban a történeti gondolkodást, így pedig nem az újdonságokból, hanem a szétbomlásokból építünk a magunk számára rendszereket. A mostani világból a jövő eltűnésével az utópiák is eltűnnek, ahogyan azt egyik korábbi írásomban Ralf Dahrendorfot idézve írtam. Az utópia nem a huszadik század áldozata volt, hanem inkább a huszonegyedik századé lesz, hiszen a társadalom a hálózatosodás kialakulásával elveszíti minden hálózaton kívüli jelenség tudatosításának lehetőségét.

Ha nem így lenne, s ha a mai világ nem nélkülözné a történetiség tudatát, akkor már régen szembenézett volna a tömegesedés ma is jelenlévő és sokáig megőrzendő problematikájával, hiszen a hálózatosodás nem szünteti meg a tömegesedést, s mindazt, ami kapcsolódik hozzá, csupán kijelöl s magához ránt csoportokat és jelenségeket. Az átalakulás nem szünteti meg a korábban megoldatlan problémákat, hanem félresodorja őket, így azok várhatóan ismét előkerülnek majd. A huszadik század végén, tulajdonképpen akkor, amikor Fukuyama leírta a „*történelem végét*”, új jelenségek és feszültségek alakultak ki a társadalmakban, máris jelezve a fogyasztás és növekedés határait, ezek a feszültségek feltehetően visszahatnak majd a huszonegyedik század társadalmi mozgásaira is.

Sümei Pál írása: *Ember és környezet kapcsolata az Aranykor végén*. In: *Régészeti nyomozások Magyarországon*. Budapest, 2008, szerkesztette: Ilon Gábor, 13–30.; idézett rész: 29–30.; Az átányi gazdák gondolkodásáról: Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, 1997, 4740–476.; Márai Sándor naplőbejegyzése: Márai Sándor: *Napló 1984–1989*. Vörösváry Publishing Co. LTD, 1984, 5.; John Lukacs a demokrácia tényeséről és sajátosságairól: John Lukacs: *Demokrácia és populizmus*. (Félelem és gyűlölet), Európa Kiadó, 2008, fordította: Komáromy Rudolf, 175–176.; Németh László az újkorról: Németh László: *Négy könyv*. Budapest, 1988, válogatta és szerkesztette: Németh Judit, sajtó alá rendezte: Veckerdi László, 15.; Az újkor módszeréről: Németh László: *Magyar műhely*. Megmentett gondolatok, Budapest, 1975, 198.; Németh László a huszadik századhoz vezető útról: *Négy könyv*. Ih.: 15–16.; Romsics Ignác a hagyományos gazdálkodás huszadik század elején elfoglalt helyéről: Romsics Ignác: *A 20. század rövid története*. Budapest, 2007, 23., Romsics Ignác adatai: uo.: 11., 275–276.; Sümei Pál adatai: ih.: 21.; Romsics Ignác az ipari forradalomról és a felfedezésekről: uo. 17–20. Eric Hobsbawm a tudomány és gyakorlat kapcsolatáról: *A szélsőségek kora*. A rövid 20. század története 1914–1991, Budapest, 1998, fordította: Baráth Katalin, 497–498.; Barzun a 19. század végének eszközeiről: Jacques Barzun: *Hajnaltól alkonyig*. A nyugati kultúra 500 éve, Budapest, 2006, fordította: Makovecz Benjámín, 847–848.; a többi utalás: uo.: 887., 888., 913., 942.; Hobsbawm a huszadik század elejének felfedezéseiről: ih.; Stephen Hawking könyve: *A Világegyetem dióhéjban*. Fordította: Dr. Both Előd, Budapest, 2002; 4., Török Endre könyve: Lev Tolsztoj – *Világtudat és regényforma*. 1979, 74.; John Lukacs az első világháborút megelőző időszakról: John Lukacs: *Demokrácia és populizmus*. (Félelem és gyűlölet), Budapest, 2008, fordította: Komáromy Rudolf, 77–81.; François Furet az első világháborúról: *Egy illúzió múltja*. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról, Budapest, 2000, fordította: Mihancsik Zsófia, 71., Németh Józsefről lásd: Németh József: *Napló 1898–1911*. Hét év 1914–1921, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Füzi László, Budapest, 1993; Furet a katonák gondolkodásáról: ih.: 65.; Gulácsy Lajosról: Marosvölgyi Gábor: *Gulácsy Lajos*, Budapest, 2008; 47–51.; Az első világháború áldozatainak száma: Romsics Ignác: i. m.: 445.; Furet a tömegek politikába való belépéséről: i. m.: 288–289.; Ortega a tömegről: José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Budapest, 2003, fordította: Scholz László, 44., 29., 83., 85.; Babits írása: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Budapest, 1978. II. 227.; Barzun Ortega gondolkodásának jelentőségéről: i. m.: 1114.; Ortega az államról: ih.: 144–146.; Furet az első világháború meghatározó súlyáról: ih.: 282., 304.; Bibó István írása: Bibó István: *Válogatott tanulmányok, III. 1971–1979*, Budapest, 1986, idézett rész: 41.; Tzevan Todorov a totalitárius ideológia megszületéséről: Tzevan Todorov: *A orosz emlékeztetés, a jó kísértése*. – Mérlegen a XX. század, Budapest, 2005, fordította Bethlen József, idézett rész: 33.; Földényi F. László Kertész Imréről: Földényi László: *„Az irodalom gyanúba keveredett”*. (Kertész Imre-szótár), Budapest, 2007, 44., 248–250.; Hobsbawm Dél-Amerikáról: Eric Hobsbawm: *Mozgalmas évek*. (Egy huszadik századi életút), fordította: Baráth Katalin, Budapest, 2008, 416.; Barzun a huszadik század végi életről: Barzun: *Hajnaltól alkonyig...*, ih. 1112.; John Lukacs Amerika világáról: John Lukacs: *Demokrácia és populizmus...*, ih.: 141., Barzun véleménye: Barzun i. m.: 1101.; Az információs társadalomról: Manuel Castells: *Az információ kora I. A hálózati társadalom kialakulása*, Gondolat-Infónia, Budapest, 2005, fordította: Rohonyi András, 66., 61., 607.; Fekete J. József írása: *Egy folyóiratszám magánélete*. Forrás. 2009. március, 43–47., idézett rész: 46.; Gyáni Gábor a történelmi beszéd relativitásáról: Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest, 2007, 7.; Sándor Iván az átalakulásról: *A napnyugta utáni fényben*. Balassa Péterrel Sándor Ivánnal beszélget Ménesi Gábor, Forrás, 2005. március 5.; Hans Belting a művészet és technika egymáshoz való viszonyáról: Hans Belting: *A művészettörténet vége*. Fordította: Teller Katalin, Budapest, 2006, 19.; Castells az identitásokról: Manuel Castells: *Az információ kora*, ih., II. Az identitás hatalma, fordította: Berényi Gábor és Rohonyi András, 482, Utalás korábbi írásomra: A középpont hiánya, in.: Füzi László: *A középpont hiánya*. Pozsony, 2008, 9–31.